

СӨЗ ЖАСООНУН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПО СЛОВООБРАЗОВАНИЮ
SOME QUESTIONS ON WORD FORMATION

Арапбаева Гүлсара Мыктаровна
ЖАМУнун улук окутуучусу
gulsara1971@mail.ru
тел:0778463530

Аннотация: Бул илимий макалада сөз жасоо ыкмаларынын кээ бир маселелери илимий анализге алынды. Негизинен немец жана кыргыз тилиндеги сөз жасоо өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулуп, сөз жасоонун негизги элементи катары аналогиялык усулу сунушталды. Илимде чындыктын салыштырмалуу экендиги айтылса, ага негизденип, салыштыруу усулу аркылуу сөз жасоо чындыгын ишке ашыруу аракеттери көрүлдү. Сөз жасоо каражаттарынын жардамы аркылуу жааштарга грамматикалык түшүнүк берүүгө болот. Ошондой эле чет тилди үйрөнүү- нүн жеңил жолдору сунушталат.

Аннотация: *Анализируются некоторые возможности текста, содействующие созданию новых слов по аналогии узуальным сложным и производным словам и подтверждается положение о том, что аналогия является важным элементом словообразования. «Аналогичные словообразовательные конструкции» по своей формальной и смысловой структуре «воссоздают» узуальное слово, повторяют его «построение». Механизм словопроизводства по этому способу сводится к замене одного из компонентов узуального или окказионального производного или (часто) сложного слова другим словом или деривационным формантом.*

Annotation: *Some features of the text are analyzed that contribute to the creation of new words by analogy with the usual complex and derivative words and the position that analogy is an important element of word formation is confirmed. «Similar word-building constructions» in their formal and semantic structure «recreate» the common word, repeat its «construction». The mechanism of word production by this method is reduced to replacing one of the components of a normal or occasional derivative or (often) complex word with another word or derivational formant.*

Ачык сөздөр: *Аналогия, сөз жасоо, аналогиялык сөз жасоо, татаал сөздөр, сөз өндүрүшү, сөз жана текст жасоодогу өз ара байланыштар, узуалдык сөз жасоо, окказионализм, потенциалдык сөз жасоо, сөз жасоо үлгүсү.*

Ключевые слова: *аналогия, словообразование, словообразование по аналогии, слово сложение, словопроизводство, взаимосвязь между текстообразованием и словообразованием, узуальное словообразование, окказионализм, потенциальное словообразование, словообразование по образцу.*

Key words: *analogy, word formation, word formation by analogy, word composition, word production, the relationship between text formation and word formation, ordinary word formation, occasionalism, potential word formation, word formation according to the model.*

Бүгүнкү коом тил илиминин өнүгүшүнө өзгөчө көңүл бурууда. Дүйнөлүк тилдердин, анын ичинде көп колдонулган кээ бир тилдерди өздөштүрүү зарылдыгы байкалууда. Мындай тилдердин катарын немец тили толуктайт десем жаңылбайм. Анткени, өнүккөн өлкөлөр колдонгон тилдерди үйрөнүү жалпы адамзат үчүн дайыма актуалдуу. Ошондуктан, немец жана кыргыз тилиндеги сөз жасоо каражаттарын салыштыруу аркылуу тилди үйрөнүү, өнүктүрүү мүмкүндүгүн сунуштайбыз. Илимдин пайда болушунда, анын калыптанышында жана өсүп өнүгүшүндө негизги иликтөө ыкмасы ошол илимдин изилдөнүүчү объектилери окшотуктарына жана айырмачылыктарына карай өз ара салыштырылат. Ар бир илим өз объектилерин салыштырып илимий жыйынтыктарды чыгарат.

Бир нерсени илимий жактан таанып билүү багытын ишке ашыруу үчүн дайыма негизги ыкма катары – салыштыруу ыкмасы колдонулат.

Немис жана кыргыз тилдерин салыштыруунун негизги максаты практикалык багытты иш жүзүнө ашыруу болуп саналат. Анда, немис тилиндеги жана кыргыз тилиндеги кээ бир өзгөчөлүктөр, маанилер аткарган кызматтары боюнча салыштырылып окутуу каралган.

Мындай жол менен окутуу немис тилинде тоскоолдуктарды жоюу максатында жүргүзүлөт. Салыштырма типология сабагына чейин лексикология курсу окулуп, анын ичинде сөзсүз сөз жасоого өзүнчө сааттар да каралган. Ошол салыштыштыруу ыкмасы менен немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону тутууда өзүнчө ыкма катары колдонуу бир топ ийгиликтуу болорун ушул жерден баса белгилегим келет.

Тилдик бирдиктердин түрлөрү, болгондо да ар кайсы тилдердеги ар түркүн бирдиктердин кандайдыр бир маанини туюндуруш учун колдонулушу илиминде «тип» деген түшүнүктү берет. Бардык эле тилдерде тыбыштар сөздөр, сөз тутумдары, сүйлөмдөр болуп, буларсыз тил боло албайт. Бул жагынан алганда, тилдердин баары эле бири-бирине окшош. Бардык эле тилдердин тилдик каражаттарынын кызматы да бирдей экендиги белгилүү. Ошондуктан ар бир тил өз алдынча жана жалпы адамзат тилинин типтүү үлгүсү. Адам баласы кайсы тилде сүйлөбөсүн, кайсы тилди өз эне тили деп эсептебесин, ошол тилде өз оюн толук туюнта алары маалым. Ушул нерсени эске алуу менен немис тилиндеги тилдик кубулуштарды кыргыз тилинде түшүндүрүү аракети Совет мезгилинин 70-80-жылдарына туура келет. Немис тилин окуп жаткан мектеп окуучуларына, студенттерге арналган окуу китептери пайда боло баштайт. Ошондой эмгектердин алгачкылары болуп 1970-жылы жазылган А.Жолдошбековдун «Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке» деп аталып орус тилинде жарыкка чыккан. Бул эмгегинде автор мектептерде жана жогорку окуу жайларда чет тилдери окуу пландын негизинде окутулуп жатканын баса белгилеп, немис тилинин предлогдорун кыргыз тили менен салыштырып окутуу методикасын баса белгилеген. Ал эмгекте чет тилин уйрөнүп жаткан кыргыз улутундагы студенттерге методикалык жана илимий эмгектердин жетишсиз экенине токтолуп, грамматиканы, фонетиканы жана лексикологияны эне тилине салыштырып окутуу андай окуу китептеринин жоктугунан жүргүзүлбөй жатканын, мындай салыштырып окутуу мыкты методикалык ыкма болмок деген оюн айтып өтөт [1.72,4-6.].

1980-жылы Рыскул Чойбековдун «Безличные предложения в немецком языке и их киргизские соответствия» деген мугалимдер үчүн жазылган эмгеги жарыкка чыгат. Бул эмгекте да автор немис тилин кыргыз тилдүү окуучуларга түшүндүрүү кыйынчылыктарды жаратып жатканын белгилеп, салыштыруу методикасын колдонуу туура болмок деген оюн атаган эмгектин киришпүүсүнөн эле баштаган [2.200,3-6.]. Төрт жылдан кийин А.Жолдошбеков менен Л.Я.Гольдгамер биргеликте жазышкан 8-10-класстарга арналган кыргыз мектеп окуучулары учун немис тили китеби жарык керет. Ал эмгегинде авторлор айрым эрежелерди кыргызча кыскача түшүндүрүп өтүшкөн [2.24.82,100-6.]. Р.Чойбеков менен Е.Бекермандын «Немец тили» Кыргыз орто мектептеринин VI класс үчүн окуу китеби 1989-ж. чыгарылып, анда грамматикалык эрежелер кыргыз тилинде түшүндүрүлүп жазылган. Бирок бул китептин мугалимдерге арналган бөлүмү ушул эле авторлор тарабынан 1991-ж. орус тилинде жазылып чыккан.

Ал эми 1925-жылы жарык көргөн К.Жумабаев менен С.Караевдин «Немец тили» Кыргыз китептеринин 7-классы үчүн окуу китебинде грамматикалык эрежелер кыргыз тилинин грамматикасы менен аз да болсо салыштырылып берилген [3. 87,88-6.]. Ошентип, жогорудагы илимий эмгектер немис жана кыргыз тилдерин салыштырууну окутуу деп аталбаса да, анда берилген материалдар толук түрдө ошол эки тилди салыштырууну өзүнө камтыйт.

Мезгилдин өтүшү менен типологиялык эки башка тайпадагы тилдерди салыштырып окутууга арналган эмгектер кыргыз тилинде жарыкка чыга баштайт. Кыргыз окумуштуу-тилчилерибизден алгачкылардан болуп «Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы» деген эмгегин 1996-ж. Колдошбек уулу Абдыкерим кыргыз тилинде иштеп чыккан [4. 83]. Ал эми 2016- тылы ушул эле автор өзүнүн кесиптештери О.Абдыкаимова, Г.Ибраимова, А.Турдубаевалар менен биргеликте «Немис жана кыргыз тилдеринин фонономорфологиялык типологиясы» деген көлөмдүү эмгегин кыргыз тилинде жарыкка

чыгарышкан [5.85]. Аталган эмгектерде салыштырма типологиянын жалпы теориялык маселе- лери, анын тарыхы, тыбыштык жана морфологиялык типологиялары, сөз түркүмдөрүнүн типологиясы салыштыруу жолу менен берилген. Ошентип, кыргыз тилинде салыштырып окутуунун алгачкы кадамдары жасала баштаган. Азыркы учурда чет тилдерин кыргыз тили менен салыштырып окутуу методикасы кенен изилденип жатат.

Немис тилиндеги сөз жасоо маселеси, биз жогоруда сөз кылгандай морфологиянын жана лексикологиянын ичинде каралат. Бул темага кайрылган учурда аны кыргыз тилдериндеги сөз жасоо маселеси менен салыштырып окутуу студенттерге алда канча түшүнүктүүрөк болору шексиз. Ал үчүн түшүндүрүүчү мугалим өзү кыргыз тилинде эркин сүйлөй билүүсү зарыл, же болбосо ал мугалимдин колунда сөзсүз усулдук китепче болуусу абзел. Немис жана кыргыз тилдерин салыштырып окутуунун негизги максаты ошол окуп жаткан тилди тереңирээк түшүндүрүү болуп эсептелет. Немис тилиндеги кайсыл тема болбосун, сөз жасообу же сөз түркүмүбү, ал сөзсүз кыргыз тилиндеги сөз жасоо же сөз түркүмү менен салыштырылып окулушу студенттерге өзгөчө таасир берет.

Ошондой максаттарга жетүү үчүн айрым сөз түркүмдөрүнүн эки тилде жасалышын салыштырыш керек. Салыштыруучу алгач сөз жасоо жолдору менен немис тилиндеги зат атоочтордун жасалышын айтсам болот. Немис тилиндеги зат атоочтор кандай сөз жасоочу каражаттар колдонуларына токтолуп, алар мисалдар менен коштолот. Ага улай эле кыргыз тилиндеги сөз жасоо жолу менен зат атоочтор менен атоочтор кандай жасаларын мисалдар менен коштоп өтүлөт. Зат атоочтордон айрымалап, сын атоочтор менен этиштердин немис тилиндеги сөз жасоо каражаттарын кыргыз тилиндеги сөз жасоо каражаттары менен дал келген учурлар мисалдар менен анализденет.

Салыштырылып жаткан сөз түркүмдөрүнүн аягына алардын жасалуу жолдорунун окшошгуктары жана айырмачылыктары далилденет. Мындай салыштырып окутуу окуучуларга берилген темаларды кененирээк түшүнүүгө өбөлгө түзөт деген ойдомун.

Колдонулган адабияттар:

1. А.Жолдошбеков. Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке. – Ф.: Мектеп, 1970 – 96 с.
2. Р.Чойбеков. Немец тили, Фрунзе, 1989-ж.
3. К.Жумабаев, С.Караев. Немец тили, Ф. 1925ж.
4. Колдошбек уулу Абдыкерим, Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы, Б., 1996.
5. О.Абдыкаимова, Г.Ибраимова, А.Турдубаева. Немис жана кыргыз тилдеринин фономорфологиялык типологиясы, Б. 2016